

Kur'an'daki Ehl-i Kitap "Öteki" mi? İslâm Araştırmalarında Oryantalizmin Kavramsal Etkisi

Bilal Gökür*

**Are the People of the Book in the Qur'an the Same as the "Other"?
The Conceptual Influence of Western Orientalism in Islamic
Studies**

The western concept of 'us and the other' is one of the principal concepts in the definition of others and the self-definition of the West. In this article, the ethnic, religious and cultural foundations of the concept are emphasized and it is questioned whether this term and concept can be used for the "People of the Book" (Ahl al-Kitab) of the Qur'an. It is also discussed whether the colonialist western view of the other and the Qur'anic view of the other are of a similar nature.

Key words: Qur'an, Ahl al-Kitab, People of the Book, Orientalism, Other.

19. ve 20. yüzyıllarda Batı kaynaklı sosyal bilimler ve din bilimlerinde görülen gelişmelerin din ve İslâm araştırmaları üzerinde de etkin olduğunu ve buna paralel olarak İslâm ve Kur'an araştırmalarında Batılı-oryantalist kavram ve terimlerin günümüzde oldukça yoğun biçimde kullanıldığını görmekteyiz. İslâm araştırmaları alanında çalışanlar, neredeyse bu kavramlardan azade düşünce üretmemeye gibi bir saplantıya doğru sürüklenmekte ve dolayısıyla Batılı-oryantalist dil ile birlikte, Batılı-oryantalist bir düşünce de gelişmektedir. Aslında bir açıdan bakıldığında Batılı-oryantalist kavram ve terimlerin kullanımıyla eşzamanlı olarak İslâm araştırmacısının "içindeki oryantalist"i de Kur'an üzerinden konuşturduğu görülmektedir. Bu, kendi kutsalları üzerine düşünürken farklı kutsalların kavramlarını ödünç almak diye özetlenebilirse de, aslında o kadar sıradan bir durum gibi gözükmemektedir. Üzerinde düşünce üretilen konuların başında, çoğunlukla modern çağın getirdiği problemlerin/değerlerin gelmekte olduğunu göz önüne alırsak, bütün

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Isparta.

bunların aynı zamanda modern çağda bir çıkış arayışının ve kutsalı modern değerlere göre yeniden anlamlandırma/okuma çabasının bir parçası olduğunu görebiliriz. Son dönem İslâm ve Kur'an incelemelerinde geleneksel düşüncede ilk sırayı alan görüş yerine; ikincil, üçüncül derecedeki hatta geleneksel literatürün "şaz" diye adlandırdığı görüşlerin gündeme taşınması bu şekilde daha iyi anlaşılacaktır.¹

Her disiplini kendi kavram ve terimleriyle incelemeyi en sağlıklı yol olarak gören geleneksel düşüncede, Batılı kavramlarla düşünmenin, düşünce üretmenin ve Kur'an mesajını farklı kültürlerin terim ve kavramlarıyla ifade etmenin çoğu zaman yanıltıcı olduğu anlayışı hâkimdir. Ancak bunun karşısında modernist düşünce ise, yeni açılımlar için modern/Batılı kavramların kullanımının kaçınılmaz olduğu savından hareketle, kavramların farklı dünyalardan olması, farklı bakış açılarını ve yorum zenginliğini de beraberinde getirir iddiasındadır.

Hicri 2. yüzyıldan başlayarak Grek felsefesine tercümelerle kapısını açan ve ardından önemli gelişmeler gösteren İslâm düşünce tarihine baktığımızda bu modernist iddianın yersiz olmadığı görülecektir. Bu tarihsel tecrübe, modern yaklaşımların -eğer tartışılacak ise- meşruiyeti lehine düşülecek önemli bir puandır. Ancak bu dönem yakından incelendiğinde, en önemli tartışmaların kavramlar ve terimler üzerine olduğunu görürüz. Yunan mantığını savunan Nestûrî Hıristiyan Ebu Bişr Matta b. Yunus (328/940) ile buna karşı Arap gramerini ve dilini savunan Ebu Saîd es-Sîrâfî (368/979) arasındaki tartışma bu kapsamda oldukça anlamlı bir örnektir. Yunan mantığının evrenselliğini öngören Matta'ya karşı Sîrâfî'nin temel itirazı, mantığın Yunan mantığı olduğu, dolayısıyla evrenselliğinden söz edilemeyeceği yönündedir.² Kaynaklara bakılırsa bu münazara Sîrâfî'nin zaferiyle bitmektedir. Fakat Yunan mantığının -belli bir İslâmî yorumlamadan geçerek- müteakip yüzyıllarda İslâm düşüncesine girdiğini göz önüne alırsak nihaî zaferin, Matta'nın mücadelesini verdiği Yunan mantığının olduğunu görürüz. Burada Sîrâfî'nin bize Yunan mantığı örneğinde öğrettiği temel prensip, terimlerin çıkış yerleriyle sınırlı bir dünyalarının olduğu ve ona göre değerlendirilmeleri gerektiğidir.

¹ İslâm dünyasında 18. yüzyıldan günümüze kadar olan gelenek-modernite tartışmalarına dair bk. Daniel W. Brown, *Rethinking Tradition in Modern Islamic Thought* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

² Bu tartışmaya dair bk. Osman Bilen, "Ebu Bişr Matta ile Ebu Saîd es-Sîrâfî Arasında Mantık ve Gramer Üzerine Bir Tartışma", *İslâmiyat*, 7/2 (2004): 155-72.

Son dönemlerde Kur'an'da yer alan Ehl-i kitap gibi farklı inanç mensupları üzerine yapılan günümüz çalışmalarında⁵ oryantalizmin "biz ve öteki" kavramını kullandığı görülmektedir. Kavram ve terim olarak "öteki" ifadesinin farklı inanç mensuplarını adlandırmada, gelenekte var olan ve "öteki"ni ifadede tarih boyunca değişik şekillerde kullanılan terimlerin (gayrimüslim, zimmî vb.) yerini aldığı görülmektedir. O halde bu terimlerin yerine "öteki"ni kullanmaya iten temel saik ne olabilir? Kur'an'da farklı inanç mensupları için "öteki" ifadesini kullanmak, Kur'an semantiği açısından ne kadar doğru olacaktır? Kur'an'daki Ehl-i kitap kavramını oryantalizmin kullandığı "öteki" kavramı çerçevesinde incelemek, Kur'an'ı anlamada bizi doğru bir neticeye ulaştırır mı?

Oryantalizmin "biz ve öteki" ayrıştırması ile İslâm'ın "biz ve öteki" ayrıştırmasının başlıca kriterleri bu makalede üzerinde duracağımız temel konu olacaktır. Bu kapsamda Ehl-i kitap örneğinde İslâm dışı inanç mensuplarını, oryantalizmin "öteki" terimi ile adlandırmanın ne derece doğru ve tutarlı olduğu sorusu ise yanıt arayacağımız soruların başında gelecektir.

Oryantalizm: Biz ve Öteki

Kavramlar ve bunların dildeki somutlaşması olan ıstılahlar/terimler yapay oluşumlardan ziyade, aslında bir medeniyetin kendi atmosferi içinde doğan ve gelişen doğal yapılar olup içinde geliştikleri medeniyetin rengini alırlar. Bu nedenle bir medeniyette/dilde bir ıstılahın/terimin yer almaması, çoğu zaman o medeniyette/dilde o mefhumun/kavramın olmaması olarak değerlendirilir ki bu, dilbilimde büyük oranda destek görmüş bir düşünce olarak karşımıza çıkar. Örneğin, bahar, yaz, güz ve kış mevsimleri kavram ve terim boyutuyla kutup ve Ekvador Bölgesi'nde yaşayan için ne denli anlamlı olabilir?

O halde medeniyetler, tarihî süreç içinde geliştirdikleri, kendi kültür ve birikimleriyle besledikleri kavramlarla var olurlar denilse, herhalde abartılmış olmaz. Kendi kavramlarıyla düşünmek ve düşünce üretmek, medeniyetlerin gelişmişliğini veya daha isabetli bir ifadeyle medeniyetlerin gücünü gösterir.

⁵ Örnek için bk. Robert Hoyland, *Muslims and Others in Early Islamic Society* (Ashgate: Aldershot, 2004); Willem A. Bijlefeld, "Muslims and Others: Relations in Context", *The Muslim World*, 95/1 (2005): 147-51. Bu konuda Türkçe eserlerden örnek için bk. Cafer Sadık Yaran, *İslâm ve Öteki: Dinlerin Doğruluk/Kurtarıcılık ve Bir Arada Yaşama Sorunu* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001); Mustafa Öztürk, *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak* (Ankara: Ankara Okulu, 2005), s. 129-78.

Hatta diğer medeniyetleri de rüzgârına katarak kendi kavramları ile düşündürmek ve düşünce üretirmek ise bu gücün boyutunu göstermesi açısından çok daha önemlidir. Nitekim kavram ihraç eden medeniyetlerin toplum, politika, kültür ve düşünce zemininde belli bir güç ve etki alanına ulaşmış olduklarını görürüz.

Öte yandan, baskın bir medeniyetten kavramları uyarlayan alıcı bir medeniyet ise kısa bir müddet içinde kendi toplumsal, siyasi, kültürel ve fikri değerlerini baskın medeniyetin kavramsal çerçevesinde tekrar gözden geçirmek, hatta yargılamak ihtiyacı hissedecektir. Bugün İslâm ve Kur'an çerçevesinde Batılı-oryantalist kavramlarla düşünce geliştirmenin temelinde bu gerçekliğin bir payı olabilir mi? Bu soruya Edward Said'in de öne sürdüğü "bilgi ile güç arasındaki doğrusal orantı teorisi" ile bir açıklama getirilebilir.

Edward Said, Batı'nın Doğu'yu tanıma ve tanımlama ameliyesi olarak tanımladığı oryantalizm üzerine yaptığı eleştirilerinde, oryantalizmin Batı için çizdiği Doğu telakkisini, büyük çapta bilgi-güç arasındaki ilişkiyi vurgulayarak izah eder. Batı'nın Doğu'yu objektif değil, Avrupa merkezli bir düşünce ile incelediğini iddia eden Said'e göre, Batılı oryantalist literatürde Doğu ve Batı coğrafi değil, etnik merkezli bir ayrıştırma. Batı'nın ve oryantalizmin bu karakteristik yapısına dikkat çeken Said'e göre her Avrupalı, Doğu'ya dair söyleyeceklerinde sonuçta ırkçı, emperyalist ve hemen tümüyle etnik merkezlidir.⁴ Coğrafi anlamda, Avrupa'nın güneyindeki Afrika'nın ve hatta batısındaki Meksika'nın "Doğu" muamelesi görünürken Uzak Doğu'daki Avustralya'nın bir "Batı" olması, Said'in bu tezini doğrulamaktadır.

Bu etnik merkezcilik Avrupa merkezli bir etnisite ile sınırlıdır. "Avrupalı beyaz ırka mensubiyet" olarak özetlenebilecek bu anlayış, özellikle, 1830-1930 yılları arasında Batı'da gelişen ırk ve toplum kuramlarıyla yakından ilişkilidir. "Biyolojik ayırt edici özellikler ile toplumsal davranışlar arasında zorunlu bir bağ bulunur"⁵ iddiası ile doğal seleksiyon kuramını ortaya atan Darwin'in iddialarının neredeyse eşzamanlı ortaya çıkmış olması da dikkat çekicidir. Öyle görünüyor ki soyut gözükten "biz ve öteki"nin somutlaşmasında özellikle 19. yüzyılda ve sonrasında ırkların ayrılığı gibi oldukça somut bir kavram etkili olmuş ve "Beyaz insan evrimleşen ve evrimin son halkasını

⁴ Edward Said, *Orientalism* (London: Routledge, 1978), s. 204.

⁵ Dominique Schnapper, *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki ile İlişki*, çev. Ayşegül Sönmezay (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), s. 11-12, 25-26.

oluşturan en mükemmel insandır" anlayışı, özellikle Nazi Almanya'sında politik uygulama zemini bulmuştur. Irkçı temellere dayanan bu düşünce sistemlerinde "dışlamacılık" oldukça belirgindir. Fiziksel farklılıkların vurgulandığı bu düşüncede "öteki" ile ilişkide en önemli aşama, "öteki" ile olan aradaki farkın tespitidir. Bu tespit esnasında kendi kültürel referanslarını ölçüt alan "biz", her zaman "öteki"nin farklılığını "aşağıda olmak" ile açıklayacaktır. "Öteki", ancak değiştirilmesi imkânsız farklılığıyla ve aşağılık hâli içinde kabul görebilir.

Avrupalının gözünde "öteki"nin karşısındaki "biz"i belirleyen en önemli unsurlardan biri de kültürel kimliğin belirleyicisi olarak dindir; yani Hıristiyanlıktır. Beyaz insan en mükemmel insan ise, bu anlayışa göre Hıristiyanlık da en mükemmel din olmalıdır. Öyle görünüyor ki Hıristiyanlık bu mükemmelliği bizatihi değil, beyaz insanın dini olduğu için elde etmiştir. Zira Hıristiyanlık esas itibarıyla Semitik kaynaklı olduğu halde, Semitik bir dinden ziyade, Aryanî ırkın bir dini olarak muamele görecektir. İçini "etnik" olduğu kadar "dinsel" boyutun da doldurduğu bu tür bir "biz ve öteki"; Batı'da, özellikle sömürge dönemi Hıristiyanlığı ile oldukça ileri safhalara taşınmıştır.

Öte yandan teolojik anlamda kurtuluşu İsa Mesih'e, dolayısıyla kurumsal anlamda İsa Mesih'in temsilcisi olduğu için kendine teslimiyette gören Kilise, sömürge halklarına yönelik misyoner faaliyetleriyle yalnızca onların uhrevî kurtuluşunu değil, onları Hıristiyanlaştırmakla aynı zamanda onlara "yarı Avrupalı" bir kimlik kazandıracak bir dönüştürmeyi de hedeflemekteydi. Sömürgecinin "diniyle dinlenen" yerli insan için prestij gibi görünen bu dönüşümde, sömürge gücü "öteki"nde kendine daha yakın ve uysal bir taraftar edinecektir. Bunu sömürge gücüne sağlayan ise Kilise olacaktır. Bu nedendir ki Batı tarihinde keşif ve sömürge dönemini, Batı düşünce tarihinde "biz ve öteki"nin kavramlaşmasında en önemli safha olarak değerlendirmek gerekir. Bugün modern Batı düşüncesinin tam merkezine oturan "biz ve öteki" ikiliği, gelişmesini Batı medeniyetinin sömürge tarihi içinde tamamlamış bir kavramdır.

Kuşkusuz sömürge dönemi Batı'nın "öteki" diye tanımladığı dünya ile temasının en fazla yaşandığı dönemdir. Bu dönemde her zaman için "biz" sömüren, "öteki" sömürülendir. "Biz" yöneten, "öteki" yönetilendir. "Biz" beyaz, "öteki" siyahtır. Irkçı temelden yola çıkan bu anlayış, sarı ırk dediği Çinliyi kayda değmez bir ara ırk görürken, Semitik kökenli Yahudileri ise siyahla özdeşleştirir. Bu anlamda Batı Hıristiyan dünyasını "öteki" dünyalarla buluş-

turan keşifler dönemi, Hıristiyan evrenselliğinin sınındığı bir dönem⁶ iken, keşifler sonucu ortaya çıkan sömürge dönemi ise Hıristiyanlığın bu sınavı kaybettiğinin belgesi sayılabilir. Nitekim Kilise, sömürge gücüyle birlikte hareket ettiği bölgelerde ırksal ayrımları olduğu gibi tanımakla kalmamış, zaman zaman zencilerin insanlığını ve Tanrı'nın onlara ruh verip vermediğini bile tartışır olmuştur.⁷

Beyaz ırk ve Hıristiyanlık'tan sonra Batılı "biz" kimliğini oluşturan en önemli unsurlardan biri de Grek ve Roma düşünce mirasıdır. Aydınlanma dönemi sonrasında geliştirdiği bilimsel disiplinlerin ilk verilerini ve oluşumunu eski Yunan'da arayan Batı, bugünkü kimliğinin oluşmasında Grek ve Roma mirasını önemsemıştır. Grek ve Roma düşüncesi ve tarihte sosyo-politik uygulamaları, modern Batı'nın oluşumunda önemli bir referans olarak görülmüş; örneğin modern Batılı demokrasi, hukuk, sosyal yapılanma vs. ilk referanslarını Roma devlet sistemi ve sosyo-politik sitem içinde aramıştır.

Batı, medeniyetinin temel taşı olarak telakki ettiği Grek-Roma medeniyet ve kültür mirasına aidiyeti, kendisini "öteki"den ayıran temel unsurlardan biri olarak görmüştür. Aslına bakılırsa "biz ve öteki" benzer yaklaşımını, Eski Yunan'da ve Roma'da da görmek mümkündür. Eski Yunanda Yunanlı-barbar, erkek-kadın, yerli-yabancı, özgür-köle tüm bunlar "biz ve öteki"nin simgeliği temel ikiliklerdir.⁸

Buraya kadar sözünü ettiğimiz farklılığı vurgulayan yapan "farkçı" düşüncenin aksine, "evrensel anlayış"taki yaklaşımda, insan türünün birliği iddiası, öteki ile ilişkide önemli bir yer tutar. Bu yaklaşım "gerek insan hakları, gerekse her bireyin onuru ve ona gösterilmesi gereken saygı bakımından insanlar arasında ilkesel olarak bir sınırlama" görmez.⁹ Fakat Dominique Schnapper'in de ifade ettiği gibi evrenselcilik nihayetinde asimilasyonculuğa doğru gerileme tehlikesi barındıran bir ilkedir. Zira ...Başkasının özdeş olduğunu düşünmeden, eşit olabileceğini tasarlamak zor olduğu için, "Ben" gibi olmak durumundadır. Evrensel olan, "Ben" in kültüründe asimile edilir. Böylelikle "Ben" asimilasyoncu siyaseti uygulamaya koyabilir; sonunda "öteki"nin kültürünü kökten kazır ve kendinde soğutur. Bütün insanların eşit oldukları ilan edilmiş olsa da, ötekinin kimliği olduğu gibi kabul edilmez. En saldırgan

⁶ Schnapper, *Öteki ile İlişki*, s. 49, 55.

⁷ Schnapper, *Öteki ile İlişki*, s. 62-63.

⁸ Schnapper, *Öteki ile İlişki*, s. 37-42.

⁹ Schnapper, *Öteki ile İlişki*, s. 27.

siyasal biçimiyle bu, emperyalist/sömürgeci ya da asimilasyoncu ırkçılığın mantığıdır. Burada söz konusu olan ötekini dışlamak değil, kendine benzetebildiği ölçüde onu inkâr ederek kendi içine almaktır.¹⁰

Edward Said oryantalizm tahlilinde bunu "dönüştürme" olarak nitelendirir ve Batı'nın Doğu'yu ve Doğu'ya ait değerleri her zaman Batı'nın bir benzeri, bir öykünmesi olarak gördüğüne dikkat çeker.¹¹ Arap, Müslüman, Hintli ya da Çinli olsun, Doğu her zaman Batı'nın bir kopyası ve öykünmesi olmaktan öteye geçemez.¹² Said'e göre, Batı'nın bu yaklaşımı "Doğu"yu bir şeyden diğerine dönüştürme süreci olarak değerlendirilmelidir. Oryantalizm bu dönüştürme sürecini', Said'e göre kendisi için, kendi kültürü için, hatta bazı durumlarda Doğu için yaptığına inanır.¹³ Oryantalizmin bu "dönüştürme süreci", Said'e göre, belli bir disiplin içinde gerçekleşir. Öğretimde belli bir yere sahiptir; dernekleri, süreli yayınları, geleneği, terminolojisi ve retorığı vardır. Bütün bunlar basit bir şekilde Batı'nın hâkim politik ve kültürel değerleriyle bağlantılıdır ya da bunlar tarafından beslenmektedir.¹⁴

Oryantalizm, bu "dönüştürme sürecini" gerçekleştirmede kendinde gerekli yetkiyi de bulmaktadır. Oryantalist araştırmalar sonucu İslâm kaynaklarında ulaşılan sözde "nesnel gerçekler" İslâm'ın kendi kendini tanımlamasındaki özellikleriyle uyuşmadığı durumlarda, oryantalizm otorite olarak hareket eder¹⁵ ve oryantalistler, Montgomery Watt'ın ifadesiyle, Müslümanlarca kabul gören yanlış görüşleri düzelttiklerini düşünürler.¹⁶ Oryantalizmin bu "dönüştürme süreci"ni ve kendince düzeltme ameliyesini işletirken, çoğu zaman İslâm'ı Hıristiyan doktrinler ışığında yargıladığı¹⁷ ve Hıristiyan ölçüğe sıkça başvurduğu da bir gerçektir.¹⁸ Doğuyu durağan ve duygusal bulan oryantalizm, Doğu'yu Batı medeniyeti değerlerinin bir parçası olarak telakki ettiği demokrasi, rasyonalite, bilim, sivil toplum vb. özelliklere göre değerlendirir.¹⁹ Bu nedenledir ki Said, din olarak İslâm'ın oryantalist söylemde yer yer

¹⁰ Schnapper, *Öteki İle İlişki*, s. 27-28.

¹¹ Said, *Orientalism*, s. 67.

¹² Said, *Orientalism*, s. 62.

¹³ Said, *Orientalism*, s. 67.

¹⁴ Said, *Orientalism*, s. 67-68.

¹⁵ W. Montgomery Watt, *Islamic Fundamentalism and Modernity* (London: Routledge, 1988), s. 248.

¹⁶ Watt, *Islamic Fundamentalism and Modernity*, s. 248.

¹⁷ Waardenburg, "Mustashrikun", *Encyclopedia of Islam* (ed. C. E. Bosworth), VII, 741.

¹⁸ Jabal M. Buaben, *Image of the Prophet Muhammad in the West* (Leicester: The Islamic Foundation, 1996), s. 34.

¹⁹ Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2004), s. 13.

“Hıristiyanlığın sahte, yeni bir uyarlaması”,²⁰ yer yer de ‘Grek felsefesinin kullanımına yönelik başarısız Doğulu bir teşebbüs²¹ olarak görüldüğünü belirtir.

Buraya kadar tartıştığımız “Öteki nedir?” sorusunun yanıtını özetleyecek ve konumuz açısından değerlendirecek olursak, modern Batı düşünce sisteminde “biz” üç temel özelliği kendinde barındırmalıdır:

1. Beyaz ırk (etnisite).
2. Hıristiyanlık (din).
3. Roma ve Eski Yunan (kültür ve medeniyet).

Söz konusu bu üç temel özelliği kendinde barındırmayan her kültür, her din, her topluluk, ve her birey Batı için “öteki” kavramı içinde değerlendirilir. Üstelik bu temel özelliklerden birinin mevcut olmaması o bireyin, toplumun ya da medeniyetin “biz” olmasını engeller ve “öteki” olarak “biz”in karşısında tutulur. Bu temel özelliklerin hepsinin aynı anda bulunması elzemdir. Bu nedenledir ki, bir Boşnak Avrupalı ve beyaz olduğu halde Müslüman olduğu için “öteki”dir. Yine bu nedenledir ki Hıristiyan siyahi asırlarca bir Hıristiyan olarak Avrupa topraklarında yaşıyor olsa bile Afrika kökenli olduğu için “öteki”dir. Oryantalizm bu kimlik dışındakileri “öteki” sayar ve oryantalist söylemde her şey “biz” ve “öteki” düzleminde değerlendirilir. Batının Roma ve Helen dönemlerine kadar uzanan bir geçmişe sahip “biz” ve “öteki” kavramları sömürge döneminde sömürülen medeniyet ile Batı arasındaki kalın çizgiyi belirlemede önemli bir rol oynamıştır.

Modern çağda Oryantalizm Avrupa merkezli-sömürge dünyasına sırtını dayamış olarak “öteki” medeniyetler üzerinde belli bir hâkimiyet kurmuş görünüyor. Diğer medeniyetleri Batılı medeniyet paradigmalarıyla kendi kendilerini tekrar okuma-yargılama sürecine zorlamaktadır. Kendi medeniyetini Batılı hâkim medeniyetin kavramlarıyla tekrar okuma ameliyesinin en güzel örneklerini bugün biz İslâm araştırmaları alanında görmekteyiz.²²

Türkçe’imizde yer tutan ve kullanımı gittikçe artan “öteki” sözcüğü “other”ın birebir tercümesi olarak Türkçe’de kullanılmaya başlandığında aslında

²⁰ Said, *Orientalism*, s. 59.

²¹ Said, *Orientalism*, s. 103-4.

²² Geniş bilgi için bk. Bilal Gökür, “The Application of Western Comparative Religious and Linguistic Approaches to the Qur’an in Turkey”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, 14/3 (2003): 249-63.

Türkçe'de var olan yalın anlamdaki öteki sözcüğüne "other" in semantik bir anlam yüklemesi²³ yapılmış olmaktadır. Batı dillerinde yalın bir anlam ifade etmekten artık uzaklaşarak Oryantalist literatürde ikinci, üçüncü sınıf sömürge toplumlarını ifade eder hale gelmiştir. O halde İslâm'da ve Kur'an'da öteki'den bahsederken etnik-dinsel-kültürel "biz ve öteki" den; dinsel/teolojik "biz ve öteki"ne semantik bir ödünç almayla, yeni bir dilde o dilin kalıbını verdiği; fakat ödünç veren dil ve kültürün içini doldurduğu bir terimle karşı karşıyayız.

Yukarıda da sunmaya çalıştığımız gibi, Edward Said'in tahlilleri bize oryantalist düşüncedeki "öteki" kavramının ne denli keskin çizgilere sahip olduğunu göstermektedir. Etnik merkezli "biz" ve "öteki" düşünce siteminde, Batılı için "öteki"nin "biz" olma imkanı adeta yok gibidir. Aradaki sınır oldukça kaba ve serttir. Batı sömürgesi "öteki" kavramına oldukça menfi bir anlam yüklemiştir.²⁴ Öte yandan Said'in Batı oryantalizminin sömürge ile olan sıkı bağını vurgulayan eseriyle, oryantalizmin Avrupa etnik merkezli düşünce sistemini ortaya koyması, hem oryantalizmin hem de "öteki"nin olumsuzlaşmasını hızlandırmıştır. Artık "öteki" sıradan bir "öteki" değil, aksine küçüm-senen ve sömürgeciliğin ırkçı despotizmi ve şovenizmi altında ezilen bir "öteki"dir.

Bütün bunlardan çıkarılacak sonuç şudur: Batılı anlamda "öteki", negatif bir kurgudur ve bu kapsamda Batı'da ırkçılık, soykırım, etnik merkezlik, yabancı düşmanlığı gibi hareketlerin yaygınlaşarak günümüze kadar etkisini göstermesi, "öteki" kavramına dayanmaktadır.²⁵ O halde sömürge hareketinin ilk günlerinden bu yana, Batı'nın sömürgeci ve oryantalist çerçevesinde kavramlaşan "öteki" kavramının Kur'an'daki Ehl-i kitap gibi farklı inanç mensupları için kullanımı ne denli doğru olacaktır? Diğer bir deyişle, Kur'an'daki Ehl-i kitap "öteki" midir?

Kur'an'da Ehl-i Kitap: Ehl-i Kitabın Yabancılaşması ve Ötekileşmesi

Kuşkusuz İslâm'ın Ehl-i kitap tasavvurunun oluşumunda çeşitli dönemlerde gerçekleştirilen sosyo-politik ve teolojik tartışmaların etkisi olmakla beraber,

²³ Dilbilimde "anlam ödünç alma" dediğimiz bu durum için bk. Stephen Ullmann, *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning* (Oxford: Basil Blackwell, 1970), s. 165-67, 171-80, 209, 225-26.

²⁴ Semantik açıdan "anlam kötüleşmesi" konusunda bk. Ullmann, *Semantics*, s. 231-235.

²⁵ Necdet Subaşı, *Öteki Türkiye'de Din ve Modernleşme* (Ankara: Vadi Yayınları, 2003), s. 19.

kutsal metin olarak bizzat Kur'an'ın Ehl-i kitap tasviri, şüphesiz, Müslümanların Ehl-i kitaba bakışının oluşumunda en önemli belirleyicidir.²⁶ Biz burada daha önce Kur'an'da Ehl-i kitaba dair söylenenleri tekrar etme yerine Ehl-i kitaba yönelik ifadelerini tasnif ederek Kur'an'ın Ehl-i kitap anlayışını ortaya koymaya çalışacağız.

Bu kapsamda Ehl-i kitaba dair âyetleri incelediğimizde, Kur'an'ın Ehl-i kitaba yönelik tavrında üç tür yaklaşımdan söz edebileceğini görürüz.

1. Bilgilendirme/hatırlatma.
2. Cedel/tenkit.
3. Çağrı.

Burada “bilgilendirme” ile kastettiğimiz Ehl-i kitaba dair bir kısım tarihsel bilgilerin verildiği, geçmişte yaptıklarına dair hatırlatmaların ifade edildiği âyetlerdir. Örneğin, İsrailoğulları'na nimetlerin hatırlatıldığı “Ey İsrailoğulları hatırlayın...” şeklindeki birçok âyette yapılan, bir çeşit bilgilendirme değildir. Ancak bilgilendirme, ümmi bir toplum olan Araplar açısından verebileceğimiz bir adlandırma olabilir. Fakat İsrailoğulları açısından ise, bu bir hatırlatmadır. Oysa Kur'an, dili açısından bakıldığında, bu bilgilendirmenin/hatırlatmanın aslında cedel/tenkit için bir altyapı oluşturduğu görülecektir. Bu nedenle bilgilendirme ve cedel/tenkit, çoğunlukla iç içe geçmiş durumdadır ve bilgilendirme bir anlamda cedel/tenkit ifade etmektedir. Nitekim “Ey İsrailoğulları hatırlayın...” âyetlerinin birer cedel/tenkit ifade ettiklerini kolayca görürüz:

“Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi hatırlayın ve bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, ben de size verdiğim sözü tutayım. O halde yalnız ben-den korkun!”²⁷

“Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi diğer bütün halklara üstün kıldığımı hatırlayın. Hiç kimsenin hiç kimseye hiçbir yarar sağlamayacağı, hiç kimseden hiçbir şefaatin kabul edilmeyeceği, hiç kimseden hiçbir karşılık alınmayacağı ve hiç kimsenin yardım görmeyeceği bir günden sakının!”²⁸

²⁶ Bu konuda iki önemli çalışmaya değinmekte fayda var: M. Fatih Kesler, *Kur'an'da Ehl-i Kitap* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004); Remzi Kaya, *Kur'an'a Göre Ehl-i Kitap* (Ankara: Altınkalem Yayınları, 1994).

²⁷ el-Bakara 2/40.

²⁸ el-Bakara 2/47-48.

"Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi diğer bütün halklara üstün kıldığımı hatırlayın. Hiç kimsenin hiç kimseye hiçbir yarar sağlayamayacağı, hiç kimseden hiçbir karşılık kabul edilmeyeceği, hiç kimseye hiç bir şefaatin yarar sağlamayacağı ve hiç kimsenin yardım görmeyeceği bir günden sakının!"²⁹

Burada "bilgilendirme-cedel-çağrı" üçlü sistemi oldukça dikkat çekicidir. Kur'an bu âyetlerde Ehl-i kitaba geçmişini hatırlatarak bir eleştiride bulunmakta; fakat hemen akabinde oldukça olumlu bir tavırla bu eleştiri yerini bir davete bırakmaktadır. Diğer bir deyişle, Kur'an, kitap ehlinden bir "değişim" ve "dönüşüm" istemektedir.

Bu çağrı, Batılı düşüncedekine benzer bir "dönüştürme süreci"ni andırmaktadır. Acaba Kur'an burada toplumsal anlamda bir eritme (asimile) politikası içinde midir? "Öteki"nin kültürünü kökten kazıma ve "kendinde eritme" gayesi mi gütmektedir? Kur'an'da Schnapper'in Batı için kullandığı ifadeyle söyleyecek olursak: "Öteki"ni dışlamamak ama, kendine benzetebildiği ölçüde onu inkâr ederek içine almak³⁰ gibi bir hedef içinde mi gözükmüyor?

Buradaki sorularımıza Batı'nın Doğu'ya yaklaşımını, "Doğu"yu bir şeyden diğerine "dönüştürme süreci" olarak değerlendiren Edward Said'in bu tahlilini Kur'an'ın yaklaşımına uyarlayarak devam edecek olursak şu soruyla muhatap oluruz: Acaba Kur'an'ın bu yaklaşımı da bir "dönüştürme süreci" olarak değerlendirilebilir mi?

Kur'an'ın kitap ehline çağrı içeren âyetlerine baktığımızda, bu soruların yersiz olmadığını görürüz. Ancak burada Batılı-oryantalist dönüştürme ile Kur'an'ın çağrısındaki mesaj arasında gözardı edilmemesi gereken oldukça önemli bir fark kendini hissettirmektedir. Bu farkı en iyi şekilde görebilmek için Âl-i İmrân 3/64 âyetini tahlil etmek gerekmektedir:

De ki: "Ey kitap ehli! Bizimle sizin aranızda ortak bir söze gelin: Yalnız Allah'a kulluk edelim. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilah edinmesin." Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, deyin ki: "Şahit olun, biz Müslümanlarız."³¹

²⁹ el-Bakara 2/122-123.

³⁰ Schnapper, *Öteki ile İlişki*, s. 27-8.

³¹ Âl-i İmrân 3/64.

Âyette dikkat çeken en önemli iki nokta şudur: Birincisi Hz. Peygamber'e hitaben "de" (kul) ifadesiyle Peygamber'in Ehl-i kitabı muhatap almasının istenmesidir. İkincisi ise "Ya ehle'l kitab" şeklindeki muhatap ifadesine bizzat yer verilmesidir. Âyetin devamında gelen "Geliniz" (taalev) kelimesi ile bir çağrı söz konusudur. Buradaki "Geliniz" ile çağrılan merkez nedir? Bu, sadece "biz"in bir ortak değeri midir? Âyetin ilgili kısmı yanıt vermektedir: "Bizimle sizin aranızda ortak bir söze". Kur'an'ın burada kitap ehlini "bizimle sizin aranızda ortak bir söz" olarak özetlediği ortak bir zemine davet ettiğini görüyoruz. O hâlde bu "ortak söz" nedir? Hemen ardından ortak sözün açılımı gelmektedir. Yalnız Allah'a kulluk edelim. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım, Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilah edinmesin. Burada âdeta ortak birleşme zemini tarif edilmiş; "Yalnızca Allah'a kulluk" ve "Ona hiçbir şeyi ortak koşmama" ortak zemini birleştirici bir zemin olarak göstermektedir. Nitekim âyette "biz"i vurgulayan (birinci çoğul şahıs) üslup oldukça dikkat çekicidir ve bu ifadeler Kur'an'ın "biz"ini ifade etmesi açısından oldukça anlamlıdır. Burada eğer Batılı anlamda bir "dönüştürme" söz konusu ise Ehl-i kitabın dönüşümleri asıllarına, yani âyetin ifadesiyle "aradaki ortak söz"e doğru yönlendirilmiş görünüyor. Dahası burada "dönüştürmeden öte, bir 'asla irca' söz konusudur" demek daha isabetli görünmektedir. Zira Kur'an, kitap ehlini "asıl"dan ayrılmış, bir kopuş yaşamış insanlar olarak gördüğünden, onların gelişini "tekrar dönüş" olarak algılamakta, bu nedenle de bu çağrı bir "dönüşüm" çağrısı değil "öze dönüş" çağrısıdır denebilir.³²

Âl-i İmrân 3/64'te gördüğümüz gibi, kitap ehlinin davet edildikleri nokta tevhit ortak noktasıdır. Gelmeleri istenen "yalnız Allah'a kulluk", "O'na hiçbir şeyi ortak koşmama" noktasıdır. Âyetteki "O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilah edinmesin!" ifadesi, kitap ehlinin tevhide yabancılaşmasının -oryantalist terimi kullanacak olursak ötekileşmesinin- nasıllığını açıklayan anahtar bir cümledir. O halde Kur'an "biz" tarafından "ötekileştirilen" bir kitap ehlinde değil, aksine kendini "biz"e

³² Günümüz İngilizcesinde "conversion", yani "değişim", aynı zamanda din değişimini de ifade için kullanılmaktadır. İslâmî terminolojide "hidayet" teriminden türemiş olan "mühtedi" terimi de yaygın bir kullanım olarak "converted" ya da "convert" kelimeleri karşılana-bilmektedir. Aslında "converted" ya da "convert" İslâmî terminolojideki "mühtedi" kelimesini ne derece ifade etmektedir? Bu nedenle İslâm'ın tevhit ve fitrat anlayışını vurgulayan bir kısım mühtedi, Batılı Müslümanların "converted" yerine "reconverted" veya "revert" ifadelerini kullanmayı tercih ettikleri görülür. "Converted" yerine tercih edilen "reconverted" veya "revert" tabirleri İslâm'ın fitrat üzere doğan; fakat anne ve baba tarafından farklı bir din içinde yetiştirilen insanın fitrata 'tekrar dönüşü'nü daha iyi ifade etmektedir.

"ötekileştiren" ya da daha doğru ifadeyle "yabancılaştırın" bir kitap ehlinden söz etmektedir ve bu yabancılaşmanın temel boyutu olarak ise Kur'an bize tevhitte sapmayı göstermektedir. Tekrar dönüşün de önce oradan başlaması gerektiği kaçınılmaz olduğundan, oradan başlamakta ve "birbirlerini ilahlaştırmaktan" vazgeçmeleri istenmektedir.

Kur'an bize sıkça kitap ehlinin yabancılaşmasını meydana getiren durumlardan söz eder. Bu âyetlerden bir kısmını inceleyelim:

Kitap ehli senden, kendilerine gökten bir kitap indirmeni istiyorlar. Musa'dan, bundan daha büyüğünü istemişler: "Allah'ı bize açıkça göster" demişlerdi. Haksızlıklarından dolayı derhal onları yıldırım gürültüsü yakalamıştı. Sonra kendilerine açık deliller gelmişken buzağıyı (tanrı) tutmuşlardı. Bundan da vazgeçtik ve Musa'ya açık bir yetki verdik.³³

Yukarıdaki âyeti, verdiği mesaj açısından tahlil edecek olursak şöyle bir tablo ile karşı karşıya kalırız:

1. Kitap ehli senden, kendilerine gökten bir kitap indirmeni istiyorlar (bilgilendirme).
2. Musa'dan, bundan daha büyüğünü istemişler: "Allah'ı bize açıkça göster" demişlerdi (bilgilendirme).
3. Haksızlıklarından dolayı derhal onları yıldırım gürültüsü yakalamıştı (bilgilendirme- cedel/tenkit).
4. Sonra kendilerine açık deliller gelmişken buzağıyı "Tanrı" tutmuşlardı (bilgilendirme-cedel/tenkit).
5. Bundan da vazgeçtik ve Musa'ya açık bir yetki verdik (bilgilendirme-cedel/tenkit).

Burada bilgilendirme ile cedel/tenkitin iç içe geçmiş olduğu görülür. "Kitap ehli senden ister" kalıbıyla başlayan âyetlerde, biz genel anlamıyla "iş yokuşa süren" bir kitap ehli tasviri görürüz. Kur'an burada da yabancılaşmanın en önemli unsurlarından biri olarak kitap ehlinin tevhit çizgisinden sapmasını göstermektedir. Tevhidin temsilcisi olan Musa ve Muhammed'i ise "biz"de buluşturmaktadır. Bir yanda tevhit (biz), diğer yanda Musa ve Muhammed'in karşısında ise "kendilerine gökten bir kitap" indirilmesini istemekle "Allah'ı bize açıkça göster" demekle ve "kendilerine açık deliller gelmişken buzağıyı (tanrı)" edinmekle "yabancılaşan/ötekileşen" bir kitap ehli durmaktadır. Bilgilendirme ve cedel/tenkiti içeren bu âyetlerde çağrı doğrudan değil, dolaylıdır.

³³ en-Nisâ 4/153.

Kur'an bize kitap ehlinin yabancılaşmasında en önemli insanî unsurlardan biri olarak inananlara yönelik kıskançlıklarını gösterir. Bakara suresinde bu kıskançlık ifade edilmektedir:

“Kitap ehlinden ve Allah'a ortak koşanlardan inkâr edenler, size Rabb'inizden hiçbir hayır indirilmesini arzu etmezler.”³⁴

“Kitap ehlinden olanların çoğu gerçek kendilerine apaçık belli olduktan sonra sizi, inanmanızdan sonra sırf içlerindeki hasetlikten dolayı, tekrar inançsızlığa döndürmeyi arzuluyorlar.”³⁵

“Kendilerine kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim verildikten sonra aralarındaki kıskançlıktan ötürü ayrılığa düşmüşlerdir” meâlindeki ayette ise onların “ilim verildikten sonra ayrılığa düştükleri”ni belirtirken, kendi aralarındaki husumetin bile hakikate rağmen kıskançlıktan ötürü olduğunu göstermektedir.³⁶

Âyete dikkatle bakıldığında, söz konusu kıskançlığın sıradan bir kıskançlık olmadığı görülür. Buradaki kıskançlık, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, bile bile onları müminlere karşı müşriklerle birlikte hareket ettiren, dolayısıyla tevhidin zıtlarına (küfür-şirk) hizmet eden bir kıskançlıktır. Dolayısıyla kitap ehlini tevhit merkezinden yabancılaştıran/ötekileştiren bir tavidir.

“Burada yer verilen “gerçek kendilerine apaçık belli olduktan sonra” ifadesi, Kur'an'ın kitap ehline yönelik en sık tenkitlerinden birisidir. Kendilerine kitap verilmiş olanlar, bunun Rab'lerinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler.”³⁷

“Benzer tehdit, müminler için de geçerlidir. Sana gelen ilimden sonra, onların keyiflerine uyarsan, o takdirde sen mutlaka zalimlerden olursun.”³⁸

Tenkite yer veren âyetlerin “kendilerine kitap verilmiş olanlar” ifadesiyle başlaması da oldukça anlamlıdır. Âyette yer alan “kendilerine kitap verilmiş olanlar” ifadesiyle kendilerine kitap ve dolayısıyla da hakikatin verildiği hatırlatılmakta (bilgilendirme-cedel/tenkit), aksi hareket ettikleri için ise yerilmektedirler (cedel/tenkit). Kur'an'ın Ehl-i kitabı adlandırılmada yer yer sergilediği farklılık, üslup açısından dikkat çeken bir husustur. Nitekim Kur'an,

³⁴ el-Bakara 2/105.

³⁵ el-Bakara 2/109.

³⁶ Âl-i İmrân 3/19.

³⁷ el-Bakara 2/144.

³⁸ el-Bakara 2/145.

Yahudilik ve Hıristiyanlığı kütleleşmiş ve dejenere birer yapı olarak gördüğünden olsa gerek, onlara olumlu hitabında Yahudi ve Hıristiyan tabirlerinin karşılığı olan "Hud-Yehud-Yehudi" ve "Nasrânî-Nasârâ" ifadelerini kullanmadığı görülür. Bunların kullanıldığı yerlerde ise çoğu zaman bir tenkit ve polemik söz konusu olmaktadır. Örneklere bakalım:

"Yahudi (Hud) yahut Hıristiyan (Nasârâ) olandan başkası cennete giremeyecek" dediler. Bu onların kuruntusudur. De ki "doğru iseniz delilinizi getirin."³⁹

"Yahudiler (Yehud): "Hıristiyanlar (Nasârâ) hiçbir temel üzerinde değiller" dediler, Hıristiyanlar (Nasârâ) da "Yahudiler (Yehud) hiçbir temel üzerinde değiller" dediler."⁴⁰

"Dinlerine uymadıkça ne Yahudiler (Yehud) ne de Hıristiyanlar (Nasârâ) asla senden hoşnut olmayacaklardır"⁴¹

"Yahudi veya Hıristiyan (Nasârâ) olun ki doğru yolu bulasınız" dediler.⁴²

"Yoksa siz, İbrâhim'in, İsmâil'in, İshâk'ın, Yâkub'un ve torunlarının Yahudi (Hud) ya da Hıristiyan (Nasârâ) olduklarını mı söylüyorsunuz."⁴³

"Biz Hıristiyanız (Nasârâ)" diyenlerden de söz almıştık; ama uyarıldıkları şeyden pay almayı unuttular.⁴⁴

Yahudiler (Yehud) ve Hıristiyanlar (Nasârâ): "Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz" dediler.⁴⁵

"Ey İnananlar! Yahudileri (Yehud) ve Hıristiyanları (Nasârâ) dost edinmeyin!"⁴⁶

"İnsanlar içinde inananlara en çok düşman olanların Yahudiler (Yehud) ile Allah'a ortak koşanlar, ama onlara sevgice en yakın olanların ise, "Biz Hıristiyanız (Nasârâ)" diyenlerin olduklarını göreceksin."⁴⁷

³⁹ el-Bakara 2/111.

⁴⁰ el-Bakara 2/113.

⁴¹ el-Bakara 2/120.

⁴² el-Bakara 2/135.

⁴³ el-Bakara 2/140.

⁴⁴ el-Mâide 5/14.

⁴⁵ el-Mâide 5/18.

⁴⁶ el-Mâide 5/51.

⁴⁷ el-Mâide 5/82.

Ehl-i kitaba dair olumlu tavırların sergilendiği âyetlerde yer alan isimlendirmeler ise Allah ile kendileri arasında var olan kutsal bir değere atıfla yapılmaktadır. Söz konusu değerlerin başında, onlara hidayet rehberi olarak kendi içlerinden gönderilen peygamberler ve kutsal metinler gelmektedir. Kur'an'da geçen "Beni İsrail, ehlü'l-Kitap ve ehlü'l-İncil" ifadeleri, bu tevhit unsurlarıdır. Olumsuz tavır sergileyen, tenkit ve tehdit içeren âyetlerde ise çoğunlukla bu değere referans olmadığını görürüz. Bu nedendenir ki Hz. İbrâhim'in Yahudi ve Hıristiyan olmadığını belirten Kur'an,⁴⁸ İbrâhim'in tarihsel bakımdan Musa'dan ve İsâ'dan önce var olduğunu vurgular. Kur'an'a göre İsâ'ya Allah'ın oğlu diyenler Nasârâ'dır⁴⁹ ve "Allah, Meryem oğlu Mesih'tir" diyenler⁵⁰ ile "Allah için üçüncüsüdür" diyenler kâfir olmuşlardır.⁵¹

Batılı "biz ve öteki" ikiliği açısından değerlendirecek olursak, etnik merkezci oryantalist "biz ve öteki"nin aksine, Kur'an'daki "biz ve öteki" karşıtlığının etnik merkezli değil, düşünce/inanç merkezli olduğunu gözleriz. Kur'an'da "biz" tevhitir. "Öteki" yani periferide olan/marjinal kalan ise küfür/şirk/tuğyandır. Ehl-i kitap, tevhit ile olan menfi ilişkilerine nispetle ve takındıkları olumsuz tavırlar ölçüsünde "öteki" olarak görülmekte ve Ehl-i kitabın ötekileşmesi/yabancılaşması Kur'anî anlamda şirk/küfr bağlamında gerçekleşmektedir. Kur'an'da kitap ehline yönelik âyetleri incelediğimizde, oryantalist anlamda bir "öteki"den ziyade, yabancılaşan bir kitap ehlini görmekteyiz. Bilgilendirme-tenkit-çağrı üçgeninde kitap ehlini ele aldığımız söylediğimiz Kur'an, âdeta onların yabancılaşma süreçlerini haber vermekte (bilgilendirme), yabancılaşmalarını eleştirmekte (cedel) ve yabancılaşmalarını terk ederek tevhide ve Hz. Peygamber'in mesajına sarılmalarını istemektedir (çağrı). Yaratılıştta tüm insanları Allah'ın halifesi olarak değerlendiren⁵² Kur'an, insanların aynı anne ve babadan olmaları hasebiyle kardeş olduk-

⁴⁸ Âl-i İmrân 3/67.

⁴⁹ Bu durumun tek istisnası olarak el-Mâide 5/82 âyeti görünmektedir. Ancak âyete baktığımızda "nasârâ" ifadesi onların ifadesi olarak verilmektedir. "İnsanlar içinde inananlara en çok düşman olanların Yahudiler (Yehud) ile Allah'a ortak koşanlar; ama onlara sevgice en yakın olanların ise, "Biz Hıristiyanız (Nasârâ)" diyenlerin olduklarını göreceksin (et-Tevbe 9/30).

⁵⁰ el-Mâide 5/17, 72.

⁵¹ el-Mâide 5/73.

⁵² el-Bakara 2/30: "Rabb'in meleklerle "Ben yeryüzünde bir halife var edeceğim" demişti; melekler, "Orada bozgunculuk yapacak, kanlar akıtacak birini mi var edeceksin? Oysa biz seni överek yüceltiyor ve seni devamlı takdis ediyoruz" dediler; Allah "Ben şüphesiz sizin bil-mediklerinizi bilirim" dedi."

larını hatırlar.⁵³ İslâm'ın medeniyet kurgusunda önemli bir yere sahip olan Kur'an, ontolojik/varoluşsal bir "öteki" anlayışı geliştirilmesine izin vermemektedir. Tevhit temelli bir ayrıştırma öngören Kur'an'ın, varlık tasavvurunda "öteki"nin konumu arızı/geçici olarak görülür ve "öteki" varoluşsal değil, vasıfsal bir "öteki"dir.⁵⁴

Değerlendirme

Başta söz konusu ettiğimiz terim ve kavram tartışması açısından konuya baktığımızda, İslâm araştırmalarında görülen Batılı-modern kavramlar etrafında düşünce üretme temayülünün oluşmasında, dolaylı ya da doğrudan Batılı sosyal bilimlerin etkilerinin olduğu kuşkusuzdur. Fakat bunları "Batılı akademik dil ve üsluba özentî" gibi basite indirgeyen bir açıklamayla geçiştirmek yeterli olmayacaktır. Bilgi ve güç denklemini göz önüne aldığımızda, bu özentinin payı küçümsenmeyecek derecede önemli olsa da, kavramsal düzeyde gerçekleşen bu uyarlamada "çağdaş İslâm düşüncesinin ayakta kalma çabasının" izlerini görmek mümkündür.

Bu yazıda ele aldığımız "biz ve öteki", özellikle sömürge dönemi sömürgeci-oryantalist Batı'nın kendini ve kendi dışındakileri tanımlamada kullandığı temel kavramlardandır. Batı'daki etnik, dinî ve kültürel temelleri vurgulanan "biz ve öteki" kavramlarının, Kur'an kavramlarından Ehl-i kitabı tanımlamada kullanmanın ne derece doğru olduğu ve Kur'an'ın Ehl-i kitaba bakışının Batılı anlamda "öteki"ne bakışla ne derece örtüştüğü tartışılan bu yazıda amacımızın Kur'an'da Ehl-i kitabın batılı "öteki" kavramı çerçevesinde anlaşılmasını savunmak olmadığı açıktır. Öte yandan, farklı dünyalara ait kavramların tümüyle reddini savunmak belli tarihi ve coğrafi kesişim noktalarında kültürel etkileşimlerin olduğu tarihî gerçekliğiyle örtüşmemektedir. Nitekim bu çalışmada vurgulanan temel nokta -Batılı terimler ödünç alınmalı mı tartışmasından ziyade- ödünç alınan terimlerin ve kavramların teolojik ve

⁵³ el-Hucurât 49/13: "Ey insanlar! Doğrusu Biz sizleri bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi milletler ve kabileler hâline koyduk ki birbirinizi kolayca tanıyasınız. Şüphesiz, Allah katında en değerliniz, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır. Allah bilendir, haberdardır."

⁵⁴ İslâm'da öteki kavramını "ontolojik ve vasıfsal" olarak değerlendiren Şevket Yavuz'un tebliği için bk. "İslâm'ın Ötekileştirmeye Meydan Okuması veya Ontolojik Ötekiden Vasıfsal Ötekine İntikalın Macerası", Kur'an'ın Farklı İnanç Mensuplarına Yaklaşımı Sempozyumu, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Meram Belediyesi, 12-13 Mayıs 2006, Konya.

sosyo-politik bağlamının/çağrışımının kullanımında ne derece dikkate alındığı/alınması gerektiği konusu olmuştur.

Acaba “öteki” kavramının Kur’an’daki Ehl-i kitaba uyarlanması, Kur’an’da Ehl-i kitabı anlamaya ne derece yardımcı olmaktadır? Yoksa anlamak bir yana, bu uyarlama bizi anlamsız ve oldukça yapay bir kavram dünyası içine mi çekmektedir? Bu incelememizin sonucunda bizde oluşan kanaat, bu tür kavramların genelde sosyo-politik ve kültürel çağrışımından habersiz, gelişigüzel kullanıldığı yönündedir. Bu gelişigüzel kullanımın tepkisel olarak bu tür kullanımlara ve uyarlamalara tümüyle reddiyeci-karşıt bir tavır doğuracağı muhakkaktır. Hatta böylesi reddiyeci bir düşünce açısından, Ehl-i kitaba öteki nitelendirmesinde bulunmak-paradoksal ifadeyle belirtecek olursak-ötekinin kavramıyla düşünmek ve dolayısıyla ötekileşmek ile eşdeğerde olacaktır. Bu ise yazının başında sözünü ettiğimiz kültürlerarası kavramsal etkileşim ve dolayısıyla açılımın önünde önemli bir engel teşkil eden bir yaklaşım demek olabilir.

O hâlde kavramların uyarlanmasında olumsuz sayılabilecek iki tavır ile karşı karşıyayız. Biri bilinçsiz bir uyarlamacı tavır ki, bu çoğunlukla modern anlayışlı yaklaşımlar tarafından temsil edilir; diğeri ise kapılarını kültürel etkileşime kapatan toptan retçi bir tavır ki bu da gelenekçi yaklaşımların benimsediği tavidir. Bu iki zıt yaklaşımdan bilinçsiz uyarlamacı tavır, kavramsal yozlaşmanın kapısını aralarken, diğeri kavramsal açılımların önünde bir engel olarak durabilmektedir. Modern anlayışta-uyarlamacı tavır, kavramların hızlıca uyarlanmasıyla beraber, çabuk harcanmasını da getiren bir tavidir. Gelenekçi-retçi tavır ise kavramsal uyarlamaları -dolayısıyla düşünce gelişimini- yavaşlatan bir tavır gibi gözükmektedir. Bütün bunlardan sonra tıpkı Sîrâfi-Matta arasındaki “Yunan Mantığı-Arap Dili” kavramsal çekişmesinde olduğu gibi, denge ikisinin ortasında bir yerde olsa gerektir. Yunan mantığı-Arap dili mücadelesinde Sîrâfi’den iki yüzyıl sonra da olsa, Yunan mantığı İslâm düşüncesindeki yerini almış ancak Sîrâfi’nin -ve benzer tavır gösterenlerin- Yunan mantığının, Yunan kavram dünyasına ait olduğu ve dolayısıyla evrensel olmadığı savunması sayesinde uzun vadede oturmuş bir kavramsal yapı oluşmasına zemin hazırlanmıştır.